

Megjelent: Ferge Zs. (1997) 'És mi lesz, ha nem lesz? Az állam és a civilizációs folyamat'.
In: Gombár Csaba-Hankiss Elemér-Lengyel László, szerk. *És mi lesz, ha nem lesz?*
Tanulmányok az államról a század végén. Budapest: Helikon- Korridor

A laissez-faire ideológia, amikor az államot a legszörnyűbb gonoszként állítja be, ténylegesen véget vet a vagyonok és jövedelmek újraelosztási lehetőségének.

Soros György

Ferge Zsuzsa:

És mi lesz, ha nem lesz?

Az állam és a civilizációs folyamat

Az állam 'oly lény, melyet nem lehet szeretni' - írta Eötvös József (II:85). Azt hiszem, hogy azok többsége, akik az állam körüli mai szenvedélyes vitákban részt vesznek, ebben egyetértenek. Én biztosan. Mégis - a Nozicknál is anarchistább anarchisták kivételével - senki nem gondol megszüntetésére. A különbség nem az állam iránti érzelmekben, vagy szükségességének elismerésében van, hanem abban, hogy ha kell, akkor mikor, miért, mire kell, és egyáltalán, kiváltható-e valami mással?

Az állam körüli gyakori ideológikus érvelésről szeretnék ezúttal történetibb és szociológikusabb közelítésre áttérni, noha az értékmentességet, amelyben nem hiszek, nem szavatolhatom. Igaz, az új közelítés még nem kész. Inkább példákkal illusztrált hipotézisek sorozata egy még (remélem) majdan kidolgozandó munkához.

A gondolatmenet váza, egyben a tanulmány összefoglalása a következő¹: Nyugat-Európában az állam, ezen belül a jóléti rendszerek, jelentős szerepet játszottak a (modern) civilizációs folyamat felerősödésében, egész társadalomra kiterjedésében. Ez a folyamat Közép-Kelet Európában is zajlott, ha sok tekintetben más módon és ütemben is. A hatás kiszélesedése az utolsó évtizedekben a korábnál markánsabb, bár a nyugatinál sokkal problematikusabb volt. Az állam mai visszavonulása - Keleten és Nyugaton egyaránt - jelentősnek tűnik kivált azokon a területeken, amelyeknek jelentős a potenciális civilizatórikus hatása. Ha ez igaz, féltő,

¹ Ha végig akarnám dokumentálni, hogy ki mindenki gondolataiból tanultam vagy ollóztam, rámenne a terjedelem egésze. Gondolatmenetemre (én legalábbis ezt szeretném hinni) legjobban A. de Swaan, rajta keresztül is Norbert Elias szociológikus történetfelfogása és Bourdieu szociológia-értelmezése és fogalmi rendszere hatottak. Mindezen elemek értelmezése persze lehet téves vagy önkényes.

hogy bekövetkezik egy (valószínűleg súlyos következményekkel járó) de-civilizációs folyamat.

A tanulmány 'előtanulmány'-jellegéből sokminden következik. Minden vitatható benne, első renden maguk a fogalmak. Ha sikerül a munkát folytatnom, megkísérlem tisztázni, hogy mi köze egymáshoz civilizációnak, humanizálódásnak, modernizációnak, kultúrának - s hogy miért épp a civilizációt választottam kulcsfogalomnak. Egyelőre csak két indokot hoznék föl mentésemre. Egyrészt a gondolatrendszer Elias és Swaan munkáihoz kapcsolódik legközvetlenebbül, s ők civilizációról beszélne. Másrészt ha fennáll a mai világrendszer megroggyanásának, vagy épp összeomlásának veszélye, ez talán dinamikájában jobban értelmezhető de-civilizációs vagy de-humanizációs, mint de-modernizációs folyamatként. A 'modernizáció' kifejezés annyiban jobb lenne, hogy az legalább biztosan volt - civilizálódás és humanizálódás pedig talán csak illúziók². Nekem azonban így is tetszenek... A másik óriási probléma a tanulmány Európa-központúsága. Manapság szinte lehetetlen függetlenedni a globalizációs folyamat tényeitől és következményeitől (s ezekre olykor utalok is majd). A központban mégis Európa áll (hogy egy, két, vagy több Európa, még ez is kérdés), és a többi létező civilizációról nem lesz szó. A tanulmány már így is túl sokat markol. Valahol el kellett kezdeni a gombolyag felbontását, s Európa - a globalizálódás ellenére - mégis fontos létező tény.

1. A 20. századi modern 'jóléti állam' háttere

Nagyjából elfogadott nézet, hogy az állam szerepe Európában az utolsó három-négy évszázadban a kapitalizmussal együtt növekedett. A vizsgálatot végző történész szemléletétől függően a folyamat magyarázható gazdasági, politikai-hatalmi, szellemi, stb. tényezőkkel. Én itt csupán a modern európai állam változásának egyetlen vonatkozásával, a 'közjó' szempontjából vállalt szerepével foglalkozom - ami egyébként csak részben azonos a 'jóléti állam' konvencionálisan értelmezett szerepével. A változások megértéséhez hozzásegít, ha felidézzük az egyik elterjedt szociálpolitikai korszakbeosztást. Ez első lépésben megkülönbözteti a szociálpolitika 'előtörténetét', azt a néhány ezer évet, amikor ugyan sokminden történt a 'másikért', de többnyire az állam (vagy politika) intézményesült és e célra

² A civilizáció tagadásának egyik fontos elméleti alapja a mindig létező, ma különös erővel feléledő szociáldarwinizmus. Egyik legújabb képviselője szerint 'Az emberi természet változatlan. *Az emberi viselkedés nem alakult át sem hirtelen, sem fokozatosan* az emberi civilizáció egész története során, hogy az utolsó generációkról már ne is beszéljünk ...Az emberiség hajtóereje ma is az, ami mindig is az élet hajtóereje volt - a túlélés mindent legyűrő vágya, s az a vágy, hogy az étellel összefüggő anyagi kielégülések maximumát élvezzük (Snooks, 1996:165). *Genetikai* kondicionáltságunk miatt lehetetlen a változás: 'Bontsátok le a modern társadalom védő korlátait, tegyétek láthatóvá a felszínhez mindig közel lévő meztelen versenyt, és figyeljétek meg, hogyan reagálnak erre normális társadalmak: agresszív, sőt brutálisan erőszakos módon fogják megkísérelni megvédeni anyagi életfeltételeiket. A korai 1990-es évek Kelet-Európája szomorú bizonyítéka ennek az évrendszernek' (uo.:174).

orientált közbelépése nélkül, attól az utolsó 3-400 évtől, amikor a modern állam ez ügyben elkezdett aktivizálódni. Minthogy mindig kell egy kályha, amitől elindulunk, a szokásos szociálpolitikai induló dátum 1601, amikor a legkorábban kapitalizálódó országban, Angliában törvénybe iktatták Erzsébet 43-ik törvényét a szegények megsegítéséről (Act for the Relief of the Poor), az első elhíresült szegénytörvényt. A startpisztoly persze országonként más-más pillanatban dördült el³.

A második lépés az utolsó, összesen alig 400 évnyi szakaszon belül további három al-korszak elkülönítése. Az első 250 év még a szegénypolitika korszaka, amikor az állam tevékenysége főleg a szegények kordában tartására irányult, amikor még főként fegyelmezett és büntetett, azaz dologházakkal, a munkakerülőnek tartott munkanélküliek tömeges akasztásával vagy gályára küldésével legalább annyira volt rendőri, mint segítő. A múlt század utolsó harmadától kezdett az állam tevékenysége a munkásságra kiterjedni (a gyári törvényektől a társadalombiztosításig), s a második világháború után, az utolsó 50 évben vált mindenkinek szóló köz-politikává, azaz voltaképpen politikává. Így lett az állam a közjólét fő letéteményesévé. A három korszak elkülönítése arra épül, hogy az állam növekedése jelentős funkcióváltozásokkal illetve funkciógyarapodásokkal ment végbe, azaz a leírás valami magyarázatféléjét is sugall. A továbbiakban ezt az időszakot, Európa utolsó néhány évszázadát vizsgálom közelebbről, bár olykor jóval régebbre visszanyúló folyamatokra is utalnom kell.

A társadalom sűrűsödése

A végtelen bonyolultságú történet egyik kibontható szála (mellesleg a Durkheim-iskola egyik központi témája) az, hogy az utolsó két-három évszázad a társadalom 'sűrűsödésének' időszaka a szó roppant sok értelmében. E sűrűsödések általában összefüggnek a kapitalista típusú gazdasági növekedéssel, a legváltozatosabb oda-visszacsatolási folyamatok révén. Több lett a többlettermék; (ettől függően is) rohamosan nőni kezdett a népesség, amely növekedéshez aztán hozzájárult az életkor hosszabbodása, a halálozási arányok javulása - amit megint a techné, a higiéniai viszonyok javulása, az élelmiszerek kereskedelme és ezzel jobb elérhetősége tettek lehetővé; a technikai fejlődéssel exponenciálisan szaporodtak a specializációval kapcsolatos szervezeti - intézményi önállósodások, amelyek a piaci kapcsolatok általánosodása révén is a szerződéses kapcsolatok sűrű hálóját hozták létre; sűrűsödtek a kommunikációs csatornák - utak, közlekedés, média - a mai napig, amikor a földi-és légi utak lassan betöltik a teret, az elektronikus információtömeg, benne a 'repülő pénzpiac' pedig az étert, és így tovább.

A történet ismerős, de ritkán gondoljuk végig, mit is jelent az, hogy a föld népességszáma mondjuk a Római Birodalom idején negyedmilliárd lehetett, Amerika felfedezésekor félmilliárd, a 19. sz. közepén 1, 1900-ban 1,6, 1930-ban 2, ma 5,4 milliárd. És csak Európát nézve, mit is jelenthet az, hogy 1000 és 1800 között

³ Gombár Csaba pompás kis bécsi jegyzetében II. Józsefben találja meg a modernizáló korszakváltás kulcsfiguráját, s ez nagyjából összhangban van az osztrákok saját szociálpolitikai periodizálásával. (Gombár 1996).

a népessége (sokféle hullámzással, járványokkal, háborúkkal, ki-és bevándorlásokkal) 40 millióról mintegy 150 millióra nőtt, majd 1850-ben 270, 1900-ban 400, 1950-ben 530 millió? És ezen belül a 100.000 fő feletti nagyvárosokban élők aránya csak 1850 és 1980 között mondjuk Franciországbn 5-ről 28%-ra, Magyarországon 1-ről 29%-ra, Dániában 9-ről 38%-ra, Angliában 22-ről 71%-ra nőtt⁴, Belgium pedig szinte egyetlen konurbáció? Hogyan tud egymás mellett élni ilyen tömegű ember? És hogyan tud együtt-létezni az ezernyi különböző típusú, elképzelhetetlen mennyiségű kapcsolattömeg? Vagy másként, hogyan kezelhető az, amit a történeti szociológia ‘az „emberi egymásrautaltság” láncolatainak szélesedéséről és elmélyüléséről, intenzitásának és extenzitásának növekedéséről’, a kölcsönös függőségek általánossá válásáról mond? (Swaan 1988: 2 ill. több helyen).

Ebben a közelítésben számunkra most az a lényeges, hogy *minél több ‘másikkal’ kell kapcsolatba lépnem, és minél többféle ilyen kapcsolat van, annál nagyobb a kapcsolati hálók öszekuszálódásának, megzavarodásának, esetleg szándékos megzavarásának az esélye, s az ilyesmivel járó károknak a veszélye.* A piaci automatizmusok mint ösztársadalmi ‘rendfenntartók’ e célra már csak azért is elégtelenek, mert maguk is a ‘probléma’ részei. A viszonyok olyan szabályozására van szükség, amelyek segítenek a zavarok elhárításában vagy megelőzésében. A történet központi szereplője ebből a nézetből aligha lehet más, mint a ‘hatalom’, bármit jelentsen is ez különböző pillanatokban és helyszíneken.

A középkorban (hogya régebbre ne menjünk vissza) az együttélés szabályozására elég volt előbb a háztartásfő vagy a földesúr hatalma a hozzá tartozó ‘alattvalók’ felett, illetve kialakultak a lokalitás (a falu, város vagy egyházközség) hatalmi testületei. A történet e metszetében a nagyító azt mutatja meg, hogy ahogyan szélesedtek az egymásrautaltság körei és sűrűsödtek a köztük lévő kapcsolatok, úgy *csúsztak egyre följebb a szabályozó ‘hatalmi központok’.*

A középkor derekán valódi centrális rendezést még viszonylag kevés ügy igényelt, s ezek egy része már sokkal korábban ‘felcsúszott’. Eddigi irodalmi bókászásaim nyomán úgy látom (a súlyos tévedés kockázatát fenntartva) hogy a legkorábbi, szinte folyamatosan fennmaradó állami funkció a *pénzverés*, pontosabban a *fémérmék értékének szavatolása* volt. A könnyen hordozható csereeszköz igen korán, és egyre inkább a gazdasági élet alapeszköze lett, de szavatolt értékűnek kellett lennie. A garanciális szerep ide s tova 2500 éve (Kis-Ázsiában) ráruházódott az (elő)államra⁵ (British Encyclopaedia, Galbraith 1975).

⁴ Mindezek az adatok nyilván ezer helyen megtalálhatók. A népességre vonatkozóakat a Columbia Encyclopaedia legújabb kiadásából, a városodásra vonatkozóakat a ‘Handbuch’ köteteiből (vol.4:56; vol.5:12,42; vol.6: 12.18, 54) szedtem össze. Ugyanakkor megbízhatóságuk nagyjából a XVIII. századig roppant kétséges, amire Braudel (pl.1986) gyakorta figyelmeztet, és ami a Handbuchban közzétett eltérő becslésekből kiderül.

⁵ Gombár Csaba államról való ‘Merengéseinek’ érdekes hozadéka az ‘előállam’ és az ‘állam’ radikális megkülönböztetése. Nem vagyok benne biztos, hogy teljesen igaza van: néhány ókori, így pl. a Római Birodalom ‘formáltsága’ például - felületes ismereteim szerint - túl sokban hasonlít a modern államhoz ezen éles megkülönböztetéshez. Lehet, hogy inkább sokszálú folyamatról van szó. Ugyanakkor új fogalma elég sokatmondó ahhoz, hogy

Azután pedig több-kevesebb - de ritkán éles vagy tartós - töréssel, konfliktussal ott is maradt, sőt, ma is csak bizonyos összefüggésekben kérdőjeleződik meg. Valóban elgondolkasztató, hogy milyen ritkán és milyen kevés agresszivitással válik egyáltalán reflexió tárgyává ez az ősi (elő)államilag monopolizált funkció. Az anarchisták államellenes hevületükben valószínűleg sosem gondolták végig azt, hogy mondjuk só nélkül nem lehet élni, a sót pedig ma már se rabolni, se marhára cserélni nem lehet, csak pénzért vásárolni. Ugyanakkor az államba vetett fantasztikus bizalom jele, hogy (ritka zavaros időktől eltekintve) fizetőeszközként még az anarchista is elfogadja az 'értéktelen' fémdarabokat és papírfecniket is, ha állami garanciát vél mögöttük, jóllehet már rég nem ellenértékei - aranyban-ezüstben-rézben - a rájuk írt névértéknek.

A többi 'közügy' is fokozatosan vált azzá, többnyire annak függvényében, ahogyan a korábbi hatalmi centrumok, elsősorban az egyház, a városok, az arisztokrácia (alkalmasint oligarchiák) és a 'fejedelem' közti harcok alakultak. E harcok más és más korokban jutottak - legalább időleges - nyugvópontra. Az együttéléshez minimálisan szükséges *törvényhozás* dolgában az egyház és a fejedelem közti *nyílt küzdelem* valahol az Invesztitúra-harc idején érkezett fordulóponthoz. A Canossa-járás után ismeri el az egyház a fejedelem - továbbra is vitatott kiterjedésű és jogosultságú - autoritását világi ügyekben, de sokféle korláttal, rugalmas határokkal (Badie in Ory, 1987). A *nyomorral és szenvedéssel* kapcsolatos kalamitások felelőse vita nélkül az egyház maradt még további jó 3-500 évig. Az egyház monopolisztikus és nem támadott szerepe a lelkek feletti uralomban, a *szimbolikus erőszak* gyakorlásában ennél is tovább tartott, jóval túlnyúlt a modern állam kialakulásán. Ez a monopólium (legalábbis a szocializációs folyamatban) előbb az egyházak közötti harc tétjévé vált (Swaan 1988), de ahogy a társadalom szekularizálódott, úgy maradt tér egy vagy több 'nevető harmadik' számára. A '*legitim*' erőszak alkalmazási joga külső és belső konfliktusok esetén, s ezzel az *adószedés monopolisztikus joga* is állandó harc tétje volt az arisztokrácia, az állam, alkalmasint a városok, és csökkenő mértékben az egyház között. Ha ma szinte ezzel az egy vagy két joggal definiáljuk az államot⁶, ez lehet, hogy azt jelenti, hogy ez a határvonal az 'előállam' és a modern állam között.

Minden esetre fokozatosan úgy szaporodtak a 'helyközi' kapcsolatok, hogy mindezen ügyek egyértelműbb regulálása vált szükségessé, egy sor újabb, megoldandó problémával együtt. A közügyek, például az adóztatás, intézése lehetetlen volt a számtalan helyi dialektussal (Swaan 1988). Ha a falvak lakói egymást, az adószedő a falvak népét nem értette, nélkülözhetetlenné vált a közös nyelv. Ezenközben nőtt az írásbeliség fontossága is. Igaz, igen sok erő állt ellen az 'alsó osztályok' oktatásának (mert legalább annyira féltek az olcsó tanulatlan munkaerő elvesztésétől, mint a több tudás alapján föltehető új kérdésektől). Mégis, a pénzhasználatba való bekapcsolódáshoz, az egyre bővülő bürokrácia

alkalmazása sokféle magyarázkodást elkerülhetővé teygen hosszabb folyamatok vizsgálatánál.

⁶ Eliasnál e két monopóliumon, Tillynél csak az erőszak-monopóliumon van a hangsúly.

követelményeinek való megfeleléshez, bizonyos gyári utasítások követéséhez az írástudás általánosodása mind fontosabbá vált. A szükséglet természetéből szinte természetesen következett, hogy az elemi oktatás legalább a szegényeknél közfelfelősség legyen. A továbbiakban azonban a gazdaság és bürokrácia működtetése, illetve a nemzetállam erősítésének igénye a közép-és felsőosztályoknak is érdekévé tette közös normák és 'kódok' átadását. Így a 19. század végére, de legkésőbb e század első évtizedeire Európa-szerte általánossá vált az ingyenes és többé-kevésbé egységes, de legalábbis közös tantervet használó elemi oktatás - jelentős részben közpénzekből.

Nem kevésbé érdekes az utak ügye (amely egyébként szokásosan nem számít a 'jóléti állam' kompetenciájába.) Az utak építése vagy rendben tartása a középkorban a város vagy földesúr dolga volt, de ki-ki saját magának dolgozott. Így elsősorban a városon (birtokon) belülre és a közvetlen környékkel való kereskedelem biztosítására figyeltek. A helyközi utaknak nem volt, nem is lehetett gazdájuk, már csak a később még említendő 'potyautas' probléma miatt sem. A közlekedés-kereskedelem sűrűsödésével azonban a szükséglet kiáltóvá vált. Más szereplő hiányában az útépités és karbantartás ismét az államra hárult, amúgy szinte megoldhatatlan terhet róva rá (Braudel 246-250). Az utak *használata* azonban ezzel a lépéssel automatikusan nem oldódott meg. A mind tömegesebbé váló forgalom mellett a központi szabályozás és erőszak (ellenőrzés, büntetés) nélkülözhetetlenné vált. Először belépett 'a polgárok megrendszabályozása a többiek védelme érdekében' (Hill, 1976: 33-34), például bal-jobboldali közlekedési előírásokkal, sebességhatárolásokkal. Ezt követték az önvédelmi szabályok (például biztonsági öv, bukósisak), majd a környezet védelmét szolgálók (pl. karburátor, környezetvédő üzemanyag, stb.).

A gyáripar terjedése, a munkás-lét tömegessé válása, és mellesleg a társadalom fokozódó piacositása, monetarizálása újabb kihívások sorát jelentette. Az gyári törvények még csak a társadalmi folytonosságot akarták megvédeni: ha a gyerekek és nők a gyárakban elsatnyulnak vagy elpusztulnak, mi lesz holnap? Lassan azonban szélesedett a gyári törvények tárgyköre, s a múlt század utolsó harmadától fokozatosan terjedni kezdett az új kockázatokat államilag kezelő rendszer, a társadalombiztosítás (amelyre több összefüggésben visszatérek).

Végülis - hosszú, nehéz, gyakran véres harcok során - átfogó hatalmi központtá vagy központi hatalommá a 18., és még inkább a 19. század folyamán a lassan kialakuló nemzetállam vált, megszerezvén a kollektívára rákényszeríthető jogalkotás és a jogalkalmazáshoz szükséges legitim erőszak legális és legitim monopóliumát. A történetnek még itt sem lett egészen vége. Egyrészt minden állami monopólium időről időre megkérdőjeleződik, ma - egyrészt a 'poszt-modern' civil társadalom, másrészt a globalizációval kiemelkedő új nemzetközi oligarchia hatására - erőteljesebben, mint valaha. Másrészt a globalizációs folyamat azt is jelenti, hogy „a hatalmi központok egyre följebb csúsznak, például a törzstől az államig. Ez a folyamat most globalizálódik...(s ezzel növekszik az egyén tehetetlensége, beleszólási képtelensége abba, ami az emberiség csúcsain történik)” (Elias, 1991b: 165). Hogy valóban ki fog-e alakulni egy globális állam (és nemcsak országok egy-egy csoportját összefogó, korlátozott hatalmú állam, amilyen például az Európai Unió), erről számos, egymásnak ellentmondó feltételezés él. Egyelőre

úgy tűnik, hogy a nemzetállami keretek között működő erőternek, amelyben a sokfunkciójú állam, a piac és a civil társadalom valamilyen egyensúlyban tartották egymást, a globális szinten nincs hatékony megfelelője. A 'nemzetközi állam', az ENSZ, létezik, de hiányoznak azok az elemei, amelyek a nemzetállam 'hatalmát' alátámasztották - például az erőszakmonopólium vagy az adószedés képessége (hogy monopóliumról ne is beszéljünk)⁷. Van néhány nemzetközi civil mozgalom is, de nincsenek sem valóságos tárgyalópartnereik, sem olyan eszközeik, például demonstrációk vagy sztrájkok lehetősége, amelyek szokásosan a nemzeti civil mozgalmak erejét biztosítják.

Hierchiák sokasodása- elitek és kiszorulók

A történet másik metszete az, hogy ugyanezen szűkebb és tágabb társadalmakon belül a viszonyok differenciálódtak. E differenciálódás leírható a funkcionalista harmónia nyelvén, mint a specializálódó tevékenységek funkcionális elkülönülése és összekapcsolódása, a társadalmi munkamegosztás bonyolódásával kialakuló durkheimi 'organikus szolidaritás' világa. Az idill azonban csak addig tart, amíg nem nézünk ki abba a való világba, amelyikben egymás mellett léteznek paloták, úri lakok, túlsúfolt nyomortanyák és dologházak, pompában élők és szélre vetett csavargók - illetve ezek koronként változó, de hasonló hierarchikus pozíciók rendszerét formáló megfelelői.

Az egymástól elváló erőtereken, 'mezőkön' belül (Bourdieu 1975, 1978) a finomabb megkülönböztetések, distinkciók újabb és újabb hierarchiákat alakítanak ki, minden mezőben létrehozva a dominálók és domináltak, s egyben a belülről és kívülről közötti viszonyokat. A harcok tétje az egyes mezőkre jellemző tőke, a véges források kisajátítása, vagy nem is véges források - szimbólumok, információk, legitimitás elismert megkülönböztetések - monopolizása, mások e forrásokból vagy distinkciókból való kizárása, illetve a domináló, vagy *elit-pozíciók* megszerzése. A mindenkori nyertesek lesznek az úgynevezett elitek egy-egy mezőben. Ők azonban egymással is állandó harcban állnak, a dominancia változó viszonyait hozva létre a mezők és azok elitjei között. Például a politikai hatalmi és a gazdasági elit közti viszonyok mindig forgandóak voltak. Az állam szupremáciája az utolsó évtizedekben kezdett olyan erősnek és tartósnak látszani még a nem-totális rendszerekben is, hogy Bourdieu külön ezt magyarázandó kategóriaként vezeti be a 'specifikusan állami tőke' fogalmát, amely a különböző tőketípusok egyidejű koncentrációjából és összehatásából kibontakozó, különleges (állami) hatalmat biztosító 'meta-tőke' (1992:114). Legújabbban viszont

⁷ Természetesen harc is folyik a nemzetállami és nemzetközi piaci érdekek között. 'Könnyű megmagyarázni, miért vonakodnak a nemzetállamok attól, hogy nemzetközi testületeknek engedjenek át olyan hatalmat, amely a mai átstrukturálódási folyamatokat vezényli. E hatalom-átengedés hiányában viszont a piaci erők vannak uralmon, amelyek meg óhajtják fegyvelni azokat a nemzetállamokat, amelyek nemzeti hatalmi eszközeikhez ragaszkodnak. Ha a kormányok képtelenek a nemzeti érdekek fölé emelkedni, a piac győz'. (Boyer and Drache, 1996:7.)

(l. pl. 7. lábjegyzet) a gazdasági elit olyan szupremáciája látszik kialakulni, amely a nemzetállami politikai eliteket is dominálni képes. Igaz, e dominancia egyelőre gyakorta szövetségnek álcázza magát, mindkét fél érdekének megfelelően. A többi mező elitje, például a kulturális, vagy ezen belül az irodalmi vagy művészi elit az előző kettőhöz képest mindig bizonyos mértékig alárendelt helyzetű volt - ha épp nem kooptálták. Ez az alárendeltség a globalizálással valószínűleg nő.

A társadalmi dinamikát ebben a közelítésben egyrészt a mezőkön belüli, másrészt a mezők közötti hierarchizálásra, illetve a másik fölötti uralom megszerzésére irányuló törekvések táplálják. Ezekben a küzdelmekben vagy 'játékokban' való részvétel azonban már feltételezi azt, hogy a játéktér (mező) valamilyen tét körül kialakul, *s hogy a játékba belépőnek van valamilyen tőkéje, felkészültsége, azaz - és ez alapkérdés - hogy valamilyen eséllyel hatalommal hatalmat tud szembeállítani, még ha a végén veszítő lesz is.*

A mezőkön belüli harc mellett a forrásokért való küzdelem az egész társadalom szintjén a megélhetésért való küzdelmet jelenti - esélyes csoportokkal és olyan tömegekkel, amelyek nagyon kevés vagy semmilyen eszközzel, tőkével nem rendelkeznek ahhoz, hogy (bármelyik mezőben) a siker reményével induljanak. A tét számukra az, hogy a *lent-maradás a gazdasági, politikai, kulturális kisémmizés (vagy megfosztás) milyen szintjét-mértékét-formáját fogja jelenteni.* Ha a végletes kisémmizést (valamilyen hatékony ortodoxiával, mint amilyen például a keresztény tanítás a szegénységről) sikerül az érintettekkel elfogadtatni, és ha állapotuk úgy elszigetelhető, hogy a többieket nem zavarja vagy fenyegeti⁸, akkor a társadalmi dinamika ezen a szinten sokáig lefojtható. Az európai pre-modernitásban és modernitásban azonban más volt a helyzet. A sors-elfogadást erénynek, a hierarchiákat természetesnek tartó keresztény ortodoxia hatás meggyengült. A társadalmi sűrűsödés és a helyváltoztatás lehetősége miatt a kisémmizettek egy része szem elé került, sőt, a nagyobb városokban közeli szomszédává vált. Már a láthatóvá válásuk is zavarhatta a felvilágosodással érzékenyebbé váló lelkeket (Mollat, 1987). Nagyobb baj volt azonban, hogy veszélyessé váltak.

A veszélyes és veszélyeztető szegények

A harmadik szál éppen az, hogy a sűrűsödéssel és differenciálódással, s az ezekkel egyidejűleg növekvő nyomorúsággal miért volt egyre inkább *muszáj* a másik létét tudomásul venni. Az egyik ok, hogy a nyomorultak *veszélyessé* váltak. A nincstelen csavargó vagy éhenhal, vagy rabol, s ha teheti, inkább nem hal éhen. Ha a nincstelenek még bandába is szerveződnek, akkor a lassan halmozódó, de a magán erőszak szervezeteivel már nem védett gazdagságot, a bővülő kereskedelmi kapcsolatokat fenyegetik. Az egyházak - vagyonukat és hatásukat vesztvén - már nem voltak képesek őket semlegesíteni; a feudalizmus gyengülésével-elmúltával a feudális urak sem funkcionáltak többé mint jobbágyaikért felelős paternalista 'gazdák'; családi kötelekei pedig a csavargónak szinte definíció-szerűen nincsenek. A 'civil' társadalom gazdagabbjainak jótékonyága enyhíthetett valamit, de - túl

⁸ Ezért jó metafora az 'érinthatatlanság' kifejezés, amely a fizikai távolságot összalja a társadalmival.

azon, hogy esetleges volt - Swaan szellemes fejtegetései szerint a 'potyautas-probléma' miatt senki nem vállalta föl egyénileg a megoldást. (Én eltartom a nyomorultat, de ezzel a másik jómódú polgár is profitál az általam megfinanszírozott biztonságból.) Más szereplő nem lévén, de erős szükséglet igen, a nyomorenyhítés letéteményese - közpénzekből fedezett segélyekkel - a helyi, s még inkább a központi állam lett (Castel 1995, Geremek 1987, Swaan 1988).

A városi tömegnyomor pedig - még kordában tartott szegényekkel is - veszélyeket hordozott, *veszélyeztető* volt (Chevalier, 1958). A járványok (első renden a kolera, amely Swaan szerint parabolisztikusan mutatja meg, hogy milyen 'externiákkal' jár a nyomor) továbbterjedtek a szegénynegyed határain. Megint csak nem volt egyéni válasz, mert a legtávolabbi villanegyed sem lehetett elég távol, s az egyénileg megfinanszírozott csatornára ismét sok 'potyautas' rákaphatott. Csatornázni kellett, vízvezeték kellett, közegészségügyi szolgálat is kellett - és megint nem volt más lehetséges megbízott, mint az adószedésre képes állam. Ugyanezen okokból történt valami a nyomor centrumát jelentő lakáshelyzet javítása ügyében is, annál inkább, mert a nyomorúsággal járó promiszkuitás sértette a változóban lévő civilizációs normákat. Az állam tevékenysége legalábbis a közegészség ügyében a fentiek miatt akkor lehetett hatékony, ha mindenkit átfogott, ha kollektív volt.

A tradicionális veszélyes és veszélyeztető szegényekhez képest új, vagy legalábbis új formában jelentkező feszültség- és nyomorforrást jelentett a bér munkásság kialakulása, illetve terjedése. A bér munkás lét a egy sor új egzisztenciális bizonytalansággal, ha úgy tetszik, kockázattal⁹ járt együtt. Az új technikával sűrűsödő és súlyosbodó balesetek a család egészére végzetesek lehetnek, de a betegség, a kiszámíthatatlan munkanélküliség is tragikus következményekkel járhattak. A munkából kiöregedés az idős kort fenyegetővé tette. Mindezekben a bajokban a régi önszolgálati egyletek egyre kevesebbet tudtak nyújtani (Hatzfeld 1971, Swaan 1988, Petrák 1978). Ha a 'kockázat' bekövetkezett, a régi típusú nyomor jelent meg. A munkás-szegénység veszélyeztető jellegét azonban a korábbiakhoz képest a munkások szerveződésai felerősítették. Hogy hogyan vált erre a legtöbb európai országban válasszá a társadalmi biztonság intézményrendszere, ezen belül a társadalombiztosítás a balesettől a nyugdíjig, majd később - az első világháború vagy a nagy válság hatására - a munkanélküli ellátásig, ez gyakran megírta fejezete a társadalomtörténetnek (az előbbieket, és Rimlinger 1974, Flora et al 1981, stb.). De a kockázatok kezelése legalább annyira érdeke volt a munkáltatóknak és az államnak, mint a munkásoknak, ha el akarták kerülni a nyomor bővített újratermelését és az ezzel, illetve a munkásszervezkedéssel járó társadalmi veszélyeket. Az állami beavatkozás nyugtató-fegyverező funkciójáról cinikus egyértelműséggel árulkodik Bismarck hírhedt-híres társadalmi olajcseppje.

⁹ A probléma a *létbizonytalanság* volt, minden kiszámíthatatlanságával. De a rendelkezésre álló eszköz a *biztosítás* volt, amely nem a *biztonságra*, csak a formálisan kiszámítható *kockázatokra* adott válasz. (L. Robinson, 1972, p.4, Keynes alapján idézi Knight mondását: Felejtkezz el a bizonytalanságról - a kockázat kiszámítható.)

A fenti dióhéjban elmesélt történetek szerint a modern állam a legváltozatosabb 'szociális funkciókat' - segélyezést, munkakörülmények szabályozását, egészségügyet, lakásügyet, oktatást, társadalombiztosítást - voltaképpen kényszerből vállalta fel, többnyire az erősebb csoportok veszélyérzetből fakadó nyomására. Az új funkciók fedezetéhez még adóval is hajlandók voltak hozzájárulni - bár a források zömét járulékok, közvetett és közvetlen adók formájában valószínűleg mindenkor a nagyobb tömeget jelentő 'megsegítendő' érintettek fizették. Mindemmel az államnak egyre jobban felismert elemi érdeke volt saját fontosságának, saját hatalmának növelése - s ezt az előbbi funkciók révén minden oldal által elfogadottan tehette meg.

Az állam korai és lassan szélesedő szociális funkcióinak természetéből hipotetikusán az is következik, hogy az így létrejövő intézmények színvonala elég 'szegényes' kellett, hogy legyen. Aligha található olyan társadalmi érdek vagy indok, amelynek hatására jó színvonalú segélyek vagy kórházak jöhettek volna létre. S noha az ilyen tartalmú dokumentáció történetileg hézagossá (vagy legalábbis még nem volt időm áttekinteni, hogy hol, mikor és miért épültek szép és jó népiskolák vagy népkórházak, hol vált tisztességes színvonalúvá a csak szegényeknek vagy csak munkásoknak nyújtott pénzellátás), eddigi ismereteim alapján annyit meg merek kockáztatni, hogy *a csak szegényeknek-csak munkásoknak szóló jó színvonalú intézmények fehér hollónyi gyakoriságúak lehettek*, s akkor is valamilyen civil erőt - egy-egy kiemelkedően áldozatkész és erősakarátú emberbarátot, egy-egy progresszív filantróp szervezetet - fogunk az intézmény mögött találni. Csak aláhúzom, hogy egy sor - elvileg - mindenki számára nyitott állami intézményre mindez nem igaz: a jóminőségű közszolgáltatás már a 19. században is sok 'civilizált' ország sajátja volt. Viszont többségüket - postát és múzeumot, vízvezetékét és állami bankot, közparkot és állami egyetemet - jóval többet használta a felső 30-50, mint az alsó 50-70 százalék. Sőt, ha megfordult a használat struktúrája, mint mondjuk a New York-i földalattinál, szégyenletessé vált a színvonal is. Általánosabban szólva, a színvonal romlása- javulása és az intézmény használóinak társadalmi összetétele között visszacsatolós dinamikusan kölcsönhatás van.

Egy kicsit nagyobb dióba az is beleférne, hogy mi volt mindebben a szerepe a leginkább érintetteknek, például a munkások lassan megjelenő szerveződéseinek, vagy a progresszív gondolkodóknak¹⁰. A történet folytatása pedig az lenne, hogy mindazok az intézmények, amelyek először csak a szegényeknek, majd csak a munkásságnak szóltak, hogyan, milyen érdekek hatására kezdtek mindenkire

¹⁰ A haladó gondolat szerepét nem csak azért szeretném hangsúlyozni, mert igaznak tartom, és mert e nélkül torz a történelem. Azért is, mert az a történetírás, amely végülis mindig és kizárólag csak az önös és számító érdekekkel magyarázza a történéseket, önpusztító az értelmiség szempontjából. Ha mindig mindent a hatalomért folyó harc nem ártatlan érdekeivel magyaráznak, akkor vagy önmagukra is ezt a logikát kell alkalmazniuk (megértve, hogy milyen bevallhatatlan érdekek mozgatják őket), vagy be kell látniuk, hogy minden ágálásuk értelmetlen - s akkor előbb-utóbb fel kell hagyniuk a közügyekbe való beleszólással. Ugyanez igaz a civil szerveződésekre, és ezért nem lehet szerepüket eléggé hangsúlyozni. Az árnyalt elemzés azonban e tanulmányba nem fér bele.

kiterjedővé, az egész társadalmat átfogóvá, valóban kollektívvá válni. Ez már - néhány skandináv ország kivételével - a jóléti állam második világháború utáni története l. pl. Baldwin, 1990). Ez sem érdek-és harcmentes történet, de bizonyos értelemben az előzőnél békésebb - mert nagyon véres háborút követett. A háború hatására kikovácsolódott szolidaritások, az ezekre épülő, integráltság felé vivő hajlandóság (amihez hozzájárult a keleti 'államszocializmus' kihívása, a szociáldemokraták és kereszténydemokraták masszív kormányzati tényezővé válása, továbbá a társadalomtudományok révén terjedő gondolattömeg) létre hozták a 20. századi Európa sajátosságaként azt a jóléti államot, amelyben már nem volt fehér holló a szép és jó óvoda vagy kórház, sem pedig a tisztas nyugalom, sőt még - ha csak néhány országban is - az elfogadható szintű segély sem.

A történet vége mindenképp az, hogy létre jönnek, kisebb nagyobb fokozatossággal és időeltolódással, a szociális szférában is a mindenkit átfogó, azaz *kollektív, kötelező, nemzeti intézmények* (Swaan 1988). Ezek a piaci logikát némileg korlátozzák vagy korrigálják, az egyén kötelező felelősségvállalását e területeken kiegészítik, jelentős piaci kudarcok esetén pedig nagyrészt vagy egészen kiváltják a kollektíven, szolidarisztikusan szervezett felelősségvállalással (Barr 1995, Boyer and Drache 1996). Remélem, hogy nem sírbeszéd amit mondok, de tagadhatatlan, hogy ezen intézmények hatására a nyugati társadalmak (legalábbis az én értékrendem szerint) egy kicsit jobbak lettek. Maradt persze szegénység, de mértéke is, foka is a korábnál összehasonlíthatatlanul kevésbé volt veszélyes, veszélyeztető és szenvedést okozó. Valamennyire sikerült csökkenteni a fizikai és társadalmi életesélyek egyenlőtlenségeit, például azt a szakadékot szűkíteni, amely a szegénynek és gazdagnak, vagy szegény és gazdag újszülött gyerekének kimért élettartam között feszült. És az emberi életet fenyegető, mérhetetlenül sok szorongást okozó bizonytalanságokat, legalábbis egyes kiszámítható és súlyos kockázatokat, sikerült kezelhetővé tenni.

2. Mi történt eközben az emberekkel Nyugaton

Civilizációs hatások

A fenti történetnek ez egy negyedik, csak mesterségesen önállóítható szála. A lényege az, hogy az emberek nem egyszerűen elszenvették vagy elfogadták a fenti - kollektív és kötelező - intézményeket, ahogyan azok először létrejöttek: egymással kölcsönhatásban változtak emberek, viszonyok, struktúrák és intézmények. E változásokról is szól a civilizációs folyamat.

Elias munkásságára építve a vizsgálódás kiindulópontja az, hogy létezik egy, az egész Nyugatra érvényes és jellemző, a kora középkortól induló civilizációs trend, amelynek során megváltoztak a szokások, a társas együtt-lét 'udvariasként', civilizáltként elfogadott normái, a magatartások, az erkölcsök, az érzékenységek. A változások felülről, azaz az udvartól 'csurogtak le', hogy később mindenkit elérjenek, az egész társadalom önmagáról alkotott képének részévé váljanak - mindenekelőtt más, kevésbé vagy másként (rosszabbul) civilizált társadalmakkal szemben. A változások sok mindent érintenek a legegyszerűbb

életfunkcióktól - hogyan-mikor-mivel töröljünk orrot, mosakodjunk, hogyan-mikor-mivel-kivel együnk, éljünk szexuális életet - az egymás közti érintkezés formáin át a bonyolult mentális funkciókig. Egy sor generációkon át tanult magatartás vagy beállítódás beépül a személyiségbe, egy biztonságosan működő 'felettes én', a pszichikus habitus (Elias 1987:680) részévé, külső kényszerből belső kényszerré, automatizmussá válik¹¹. Ez utóbbi személyiségvonásokból Elias leggyakrabban az önkontrollt, bizonyos összefüggésekben az önmegtartóztatást, a másokra és a tabukra való nagyobb figyelmet, a nagyobb rendezettség iránti igényt, a körültekintőbb, előrelátóbb magatartást emeli ki (Elias and Scotson, 1994: 15), illetve azt, hogy a hirtelen késztetéseket (impulzusokat) egy belsővé váló hosszabb távú előrelátás követelményeinek vetik alá (Elias 1987:703, és számos más helyen).

Az érzelmi háztartás változása szorosan hozzátartozik a képhez, s természetesen nem csak Eliasnál. Számos történész írja le azt a folyamatot, amit Elias az agresszivitás módosulásának nevez. Sok évszázadon át a kínzások, végtag-orr-fül levágás, kegyetlen nyilvános kivégzések örömet és kielégülést okoztak a kínzónak is, a nézőnek is (a változatos állatkínzásokról nem is beszélve). A későbbiekben a közérzékenység úgy változott, hogy ez a fajta gyönyör egy kisebbség perverzítésává vált.

A változás egy másik szála az individuum erősödése, ezzel a privát szféra és az ehhez tartozó intézmények átalakulása. Csupán egyetlen elemként idézem fel azt a folyamatot, ahogyan a nukleáris család mind szorosabb és érzelmibb közösséggé vált, együtt az 'otthon', mint privát tér általánosodásával (Ariès, 1973). A privát tér, a magyarra nehezen fordítható *privacy* (szülők és gyerekek külön szobája, az egyén visszavonulási lehetősége és szükséglete) ugyancsak civilizációs elem, számtalan következménnyel.

Swaan későbbi (1990) könyvében a korábbinál részletesebben bont ki néhány civilizációs vonást, amelyek saját múltunk-jelenünk megértésénél különösen fontosak lehetnek. Új jelenségként jellemzi a társadalmi távolságok csökkenését nemek, generációk, feljebb-és alattvalók, főnökök és beosztottak között, valamint a látványos magamutogatással (self-aggrandizement) szembeni ellenszenvet. Mindez egyszerre jelent szabadság- növekedéseket és -csökkenéseket. Úgy véli, hogy a szabadosságok elszabadulása inkább csak a felület. Valójában a másikkal (cseléddel, családtaggal, gyerekkel) szembeni erőszak, illetve a másik (fogyatékkal élő, más színű, csúnya) lenézése, diszkriminálása egyre kevésbé elfogadott cselekedetek, amelyeket nagyon erős társadalmi kényszerek vesznek körül. Korábban tilos és titkolt beállítottságok (pl. homoszexualitás) elfogadottá, de sok módon szabályozottá válnak. Az egyenlőbb individuumok közötti viszonyok okként és okozatként azzal járnak, hogy *az érzelmi háztartás menedzselésében, illetve az egymás közötti viszonyokban a parancsot a tárgyalásos megegyezés váltja fel* (150-167.o.).

¹¹ A civilizáció önkontrollt növelő hatásának gondolata természetesen Freudra épül Elaisnál is, arra a gondolatra, hogy a szabadság a civilizáció előtti világban nagyobb volt, 'a civilizáció fejlődésével fokozatosan korlátozódott, s az igazságosság azt követeli, hogy e korlátok mindenkire vonatkozzanak'. (Freud 1951, 59-60.).

Bourdieu habitus-fogalma az új civilizációs jelenségeket a társadalmilag differenciált 'teljes' környezetben helyezi el. A habitus-változás terjedése nála nem képzelhető el egyszerű 'lecsurgásként', önkéntes vagy kikényszerített utánzásként. A habitus, mint a gyakorlat logikája, vagy gyakorlati érzék (sense pratique) akkor tud 'helyesen', az adott kor adott lehetőségeinek megfelelően működni, akkor fog társadalmilag elfogadható gyakorlatokat generálni, ha *az egyén rendelkezik a helyzet megfelelő érzékeléséhez szükséges minimális (gazdasági, kulturális) tőkével*. Ez segít egyébként érzékelni (nem feltétlenül tudatos kalkulációval) a lehetséges határait, kihasználni a 'valószínűségi okság' mechanizmusait. A civilizációs folyamat kategóriája ezzel nem veszti érvényét, csak az ezt formáló mechanizmusok mások, kifejezettebben és szorosabban kapcsolódnak a források elosztásához, az e körüli küzdelmekhez.

A történelmi változásokhoz való adaptálódás az előbbi feltételek figyelembevételére esetén valóban nem értelmezhető automatizmusként. Kivált gyors változások és csekély, vagy nem jó tőkék esetén szakadék keletkezhet az éppen adott mező követelményei és az oda kerülők habitusai között. Ezeknél a csoportoknál különös nehézségeket okoz, ha 'válság időszak lép fel, amikor a szubjektív és objektív struktúrák közötti rutinná vált alkalmazkodás brutálisan szétrombolódik" (Bourdieu 1992:130). A kérdés az, hogy mennyire fenyegetőek korunkban ilyesfajta brutális rombolások? A 4. pontban erre még visszatérek.

Az állam szerepe a civilizációs folyamatban

Az állam szerepéről már sok mindent elmondtam. Ezek alapján *elégé általánosíthatónak látom a következő tendenciát: egy sor civilizációs vonás, ha tetszik habitus, az állam beavatkozása nélkül, a körülmények hatására, egyházi nyomásra, stb. kezd kialakulni. Ahhoz azonban, hogy általános, ösztársadalmi civilizatórikus hatás jöjjön létre, kötelező és kollektív állami intézményekre van szükség*. Ez igaznak látszik minden vizsgált területre.

Az Elias által legerősebben hangsúlyozott mozzanat az, hogy az *állami erőszakmonopólium* tette lehetővé a mindennapi élet pacifikálását - mert nem kellett állandóan készenlétben lenni, támadástól tartani vagy arra felkészülni. (Ettől nyilván védtelenebb is a modern ember). Ezzel felszabadultak energiák és szelídültek erkölcsök, és így alakulhatott ki a 'piac felé orientált élet is'. Az állami jogi infrastruktúrával működő piac ugyanis a korábnál civilizáltabb is, civilizálódóbb is lehet - és vice versa.

Swaan úgy látja, hogy nem csak az erőszakmonopóliumnak volt szerepe. A kötelező és kollektív intézmények is 'változtatták azokat a módokat, ahogyan az emberek érzelmeiket és másokhoz való viszonyukat kezelik...Az oktatás, az egészségügy, a jövedelemfenntartó programok kollektivizálása (a programok első időszakában) jobban hatott a munkásokra, parasztokra és szegényekre, mint a társadalom fentebbi rétegeire, amelyek ugyan kezdeményezték ezeket az intézményeket, de voltak alternatív forrásaik is' a bajok kezelésére (1988:475-6). A későbbiekben, amikor a rendszerek mindenkit átfogtak, részben azért is, mert a társadalom túlnyomó többsége alkalmazottá vált, a fegyelmező-kényszerítő jelleg

gyengült, az interaktív és integratív, valamint viszonyváltató vonások erősödtek. *A vokális és már igényesebb csoportok bevonódásával az intézmények színvonala is, potenciális hatáslehetősége is javult.*

A társadalombiztosításnak és a társadalmi biztonságnak további civilizatórikus hatásai is sejthetők. A jövőhöz való viszonyról már több összefüggésben szó volt. A társadalombiztosítás az egyik olyan eszköz, amely (még ha kötelező is) segít erősíteni a 'racionális előrelátás társadalmilag kialakított képességét', azt, hogy számoljak mai cselekedeteim holnapi hatásával. Ez nem csak a nyugdíjas időszakra való felkészülést jelenti, amiről a mai hivatalos diskurzusokban a legtöbb szó van. Ennél általánosabb kérdés a rövidebb és hosszabb jövő előre elgondolása, leghosszabb egyéni perspektívában a gyermekek (utódok) jövőjének tervezése. *A társadalmi biztonság mindenkit átfogó intézményei mellett ezek a képességek mindenkiben kialakulhatnak.* A jövőt természetesen sosem uraljuk. De a pillanat kitágítása mégiscsak valamivel nagyobb autonómiát és szélesebb távlatú gondolkodást tesz lehetővé, s egyben erőfeszítésekre is ösztönözhet: ha azt akarom, hogy a gyerekem tovább tanuljon, akkor valamennyire készíteni fogom arra, hogy az iskolában dolgozzon.

A társadalmi biztonság további - pszichológiailag talán legfontosabb - hatása bizonyos - legalább a kockázatként kezelhető - szorongások csökkentése. A szorongások társadalmi összefüggései régen foglalkoztatnak (Ferge 1994), de úgy tűnik a téma sokak számára fontossá vált (Marris 1996, Kraemer et al, 1997). Én is azt hiszem, Freud nyomán, hogy *a biztonság a szorongás hiánya.* A gyerek nem tud legegységesebb szorongásaitól megszabadulni, nem tud zavartalanul fejlődni, ha hiányzik az anya, vagy legalább egy állandó, biztonságot nyújtó gondozó. Szoronghatunk szeretteink (vagy saját magunk) egészségéért vagy életéért, azért, hogy ok nélkül letartóztatnak-e egy óvatlan szóért, de a mindennapi kenyérért is, azért, hogy lesz-e holnap munkánk, ki tudjuk-e fizetni a lakbért vagy villanyszámlát, meg tudjuk-e venni a gyógyszert anyánk vagy gyerekünk számára. Mindezek - a lelki élet mellett a társadalmi léte is alkalmazva Freud fogalomrendszerét - *reális*, azaz nem beteges - szorongások, és mindég nehéz őket megélni. A reális szorongás ugyanis - írja Freud - *„minden cselekvést megbénít...”* (Freud 1986:321).

Az emberi élet mindig tele volt szorongásra való okokkal. Valójában keveset tudunk arról, hogy a középkori ember mennyit szorongott a mérhetetlen sok ismeretlentől és bizonytalantól. Ha a babonákra és kísértetekre, démonokra és a túlvilág sokféle ábrázolására gondolunk, talán sokat (Le Goff, 1988). Ha arra, hogy a védekezés eszközeinek hiányában csak úgy tudhatott létezni, ha nem vett tudomást a veszélyekről, ha zokszó és félelem nélkül fogadta a szenvedést és halált (alkalmasint a túlvilági kompenzálásban bizakodva), akkor keveset. Azt sem tudjuk, hogy amíg nem volt nyugdíjrendszer és mindenkit átfogó orvoslás, addig mennyire szorongtak a szegények jelentől és jövőtől. Azt állítom azonban - nevezzük ezt is *hipotézisnek* - *hogy ha már egyszer kialakultak, rendelkezésre állnak bizonyos kockázatok kezelésének eszközei, akkor biztos, hogy az adott kockázat mint a létbizonytalanság összetevője tudatosul, kezelésének eszköze fontossá válik, és az elérhetőség bizonytalansága szorongást - egyben bénultságot - okoz. Ez is civilizációs vonás - legyen áldás vagy ártalom.*

Nem érték tehát egyet számos politikus és közgazdász ama vádló véleményével, hogy az általános társadalombiztosítás elkényeztette az embereket, hogy kockázat-kerülővé (risk-aversion) váltunk, ami jellemgyengeségre utal és megváltoztatandó: legyen mindenki saját jelenének-jövőjének felelőse. *Ha elfogadjuk, hogy voltak civilizációs folyamatok, s ezek hatottak felületes szokásainkra is - például arra, hogy szoktunk mosdani, vagy hogy előbb köszönünk, aztán lövünk - és második természetünké váló habitusainkra is - például hogy betartjuk a piaci szerződések követelményeit - akkor nem lehet ezek közül egyiket jellemgengeségnek, a másikat a 'kultúremler tartozékának' beállítani - az éppen erősebb érdekeknek megfelelően.*

Összefoglalva az eddigieket: azt hiszem, tényleg végbement (egyelőre csak a Nyugatról szólva) egy olyan civilizációs folyamat, amely felületesen vagy mélyebben megváltoztatott viszonyokat, beállítódásokat, társadalmi reflexeket. Ezek *össztársadalmi méretű* elterjedésében óriási szerepet játszott, hogy évszázadok során kialakultak azok a kötelező és kollektív intézmények, amelyek közös civilizációs hálóba fogták be a társadalmat. Lehetővé tették a kommunikációt a legkülönbözőbb területeken, érdekegyeztetésben, szerződéses formákban, politikában. Igaz, az integrált és kommunikációképes társadalom nem „az egyenlők társadalmá” - csak a kevésbé egyenlőtleneké. Ám ez nem megvetendő fejlemény. S úgy tűnik, hogy a mind „sűrűbb” modern társadalomban az *egész társadalmat átfogó intézmények a (nemzet)állam nélkül nem jöttek volna létre.*

Ma ezen intézmények intézményes gyengítésének vagyunk tanúi. Sajátos bűnös kör van kialakulóban. A kollektív intézmények gyengülése és színvonalromlása csökkenti a polgárok e rendszerekben való részvételét és elveszi a kedvüket attól is, hogy ilyen célokra adót fizessenek, azaz gyengül a központi monopólium 'ama képessége, hogy tekintélyét érvényesítse'. Ez tovább rontja a rendszerek 'fenntarthatóságát', és bekövetkezik 'a kollektív javakba való negatív beruházás' (Mennel, 1990:284). Az ellátások romlása azután ismét növeli a kiszámíthatatlanságot és veszélyérzetet.

A kérdés itt az, hogy meddig megy el ez a folyamat, s milyen hatásai lesznek.

3. Volt-e civilizációs folyamat nálunk?

Nem egész Kelet-Európára kérdezek, csak Magyarországra. A válasz egyértelműen igenlő, hiszen a magyar polgárok többsége ma használ kést, villát, WC-t, közérthetően beszél magyarul, és sokféle önkontrollal él. Mindezek mellett felmerül egy sor kérdés a nyugat-keleti tengellyel kapcsolatban, hiszen nem lehet véletlen, hogy Elias szigorúan mindig csak az Abendlandról, a nyugatról beszél. E kérdéseket megválaszolni nem tudom. Legalább néhányat megemlítek, ha másnak nem, vitaindítóknak.

Mi történt a II. világháború előtt?

- Mikortól kezdve és mennyire hatottak a nyugati minták 'fent'? A jelek szerint a kereszténység fel(át)vételétől, Szent Istvántól, azaz Európa kettéválásától kezdve. A nyugathoz igazodást gyakran tudatos átvételekkel erősítették, ami

jelenthetett feleség-, építőművész-, tudós stb. importot, illetve ifjak külföldi tanulmányújtait, csere-gyerekeskedést. Európa kettőből három-felé szakadása után (eltekintve most török uralom okozta megszakítástól) ‘fent’ esetleg folytatódhatott bizonyos formákhoz igazodás. A társadalmi alapviszonyokban azonban óriási törést jelentett a második jobbágyság, amely ebből a szempontból ‘a feudális viszony szerződéses jellegének’, ‘az alárendeltségen belül is megőrzött emberi méltóság motívumának’ végleges elutasítását jelentette (Szűcs, 1983: 28 és passim). Ez még a 19. század elején is a nyugattól teljesen eltérő világot jelentett, ami a lényegét illetően ‘fent’ is kellett, hogy hasson. Kecskeméti szerint Magyarország legzseniálisabb kortárs megfigyelője Adrien Lezay Marnesia volt, aki 1802-ben így ír Napoleonnak: ‘Magyarországnak nyolc millió lakosa van, de ez nem a nép. A nép (*populus*) itt a nemesség. Amit másutt népnek hívnak, azt a magyar törvények csak *misera contribuensis plebs* néven ismerik. Jogilag és tényszerűen egyaránt a társadalmi terhek egészét azok viselik, akik nem részei a társadalomnak’ (1994:31. Az idézet levéltári anyag.)

Az első reformkortól kezdve az arisztokrácia, a középnemesség egy része, majd a nagypolgárság és az értelmiség nagyjában ismét szinkronba kerülhettek nyugati megfelelőikkel. Ezek a csoportok ‘európaiak’ voltak a szó kulturális és civilizációs értelmében ¹².

- Mi és hogyan csordogált lefelé a civilizációs folyamatból a II. világháború előtt? A nyugat és kelet közötti középkortól induló elkülönülésnek talán itt az egyik legfontosabb vonulata, még a 19-20. században is: *kevesebb csurgott le, és kevésbé mélyre*. A (fél)feudális viszonyok és a lassú polgárosodás miatt a szegényparaszti, zselléri lét fényévnyi távolságra volt a civilizációs és egyben sűrűsödési központot jelentő várostól, amely város maga sem volt egészen nyugatias történeti képződmény. A társadalomnak - az Erdei-féle kettős társadalomnak - csak egyik fele volt monetarizált, s az üzleti szerződéses viszonyok is csak itt működtek általános szabályként. A parancs helyett megegyezéssel működő viszonyok ennél is kevésbé általánosultak. Az integratív- kollektív intézmények elkezdtek kialakulni, ám az iskola-rendszer lassan bővült és nagyon differenciált volt; a társadalombiztosítás a II. világháború előtti utolsó évben is csak a társadalom alig negyedét fogta át; a szociálpolitika jelentős részben elmaradott, szegényes, kirekesztő és megosztó szegénypolitikát jelentett. A civilizációs folyamat tehát elérhetett - legalább részben - a munkásság felső rétegeiig, akik megtapasztalták a szerződéses és tárgyalásos viszonyokat, az egymásrataltság köreit, az önfegyelem fontosságát, a társadalombiztosítás jövő-tudatosító kezdeteit, de ennél lejjebb aligha válhattak belsővé a nagy számban létező külső kényszerek. Valószínűsíthető tehát, hogy a civilizációs trend csak igen kis részben hatotta át a társadalmat.

¹² Az öt közép-kelet európai országra vonatkozó SOCO kutatás elemzése számos jelenségnél igazolta azt a hipotézisemet, hogy a *gazdagok közötti nemzetközi hasonlóság sokkal nagyobb, mint a szegények közötti*. Az életmód számos aspektusa (lakások színvonala, háztartások felszereltsége, alkalmazkodási stratégiák, stb.) az ország gazdasági színvonalának függvényében sokkal nagyobbak voltak szegények, mint gazdagok között.

Móricz vagy Németh László írásaiból olyasmi sejlik, hogy széles falusi-paraszti rétegeknél, és valószínűleg a város nyomornegyedeiben lakóknál sem alakulhatott ki az a 'felettes én', amely önkontrollt, a pillanatnyi impulzusok másoknak vagy jövőnek való alárendelését, és még sok mást jelent. Persze, a puszták népei sokfélék voltak, és a falusi szegények Móránál vagy Illyésnél megismert, a másokra mindig figyelő emberi hitelessége és érzelmi gazdagsága mintha ellentétben állna Móricz vagy Szabó Dezső gátat és gátlást nem ismerő ösztön-lényeivel. Ezek a zavaros irodalmi emlékképek csak a szisztematikusabb kutatás fontosságát huzzák alá, és egy újabb kérdést tesznek szükségessé - vagy tiltanak meg. Azt ugyanis, hogy lehet-e emberi értékek terminusaival közelíteni a civilizációs folyamathoz? 'Jobb-e' (miben, hogyan) a civilizált ember, mint civilizálatlan elődje? 'Jobb-e' a civilizált, mint a pre-civilizált társadalom? Azt hiszem, a kérdés így nem feltehető.

A civilizációs folyamat és a habitusok átalakulása a társadalmi feltételek változásához való alkalmazkodás parancsa. A 'jobb' vagy 'rosszabb' civilizáltság valószínűleg csak azt jelenti, hogy egy társadalom, illetve az abban élő emberek összessége jobban vagy rosszabbul van felkészülve a létfeltételeiket jelentő viszonyok és intézmények, adottságok és lehetőségek kihasználására. Értékelésnek egy összefüggésben azonban helyét látom, és ez épp a fel nem tehető kérdéssel függ össze: ha a civilizációs folyamat élni segít egy-egy adott társadalomban, akkor alapvető kérdés, hogy elér-e mindenkit, vagy sokan kívül maradnak-e a sodráson? Ha ez az utóbbi a helyzet, akkor a kívül maradók egyben óhatatlanul lemaradók, lent maradók is lesznek. *A civilizációs elemek ugyanis a széles értelemben vett társadalmi vagy kulturális tőke elemei, s ezek hiánya kiszorító hatású: az ember nem is indulhat a versenyben a siker reményével.* (Ha nem tudok az éppen akkor elvárt civilizált módon beszélni, megállni, köszönni, kérni, nem fogom megkapni a portási állást sem.)

A múltra vonatkozó futó benyomások alapján azt feltételezem tehát, *hogy fent ugyanazon vagy hasonló folyamatok mentek végbe, mint nyugaton, de a II. világháború előtt kevésbé hatották át a társadalmat, mert a (másutt részben az állam által is generált) integráló intézmények szűkebb kört fogtak át, a fent és lent közötti társadalmi távolságok pedig sokkal nagyobbak voltak.*

Volt-e államszocialista civilizációs folyamat ?

Ismét csak feltevéseim, megválaszolatlan kérdéseim vannak.

- *Mi csorgott fentről le az utolsó évtizedekben?* Amenyire a múltat emlékezetből (egyelőre kutatások nélkül) rekonstruálni tudom, végbement - legalábbis a diktatúra legproletárabb korszakában - egy tudatos de-civilizáló folyamat, egészen a zsebkendő és a kés-villa elfelejtetéséig. A *viselkedési mintákban* az csorgott fentről, amiről úgy vélték, hogy a lentre jellemző. Soha szegény paraszt nem beszélt annyi suk-sükkal, mint egy magát munkás-politikusnak képzelő káder. Voltaképpen mindez szerves része annak a folyamatnak, amikor a 'múltat végképp eltörlik', és egyben, legalábbis szavakban, a népet akarják úrrá tenni. A 'civilizált' érintkezési formák a burzsoáziát jelképezték, tehát pusztulásra, illetve kiirtásra ítéltettek. A népet ugyanakkor 'fent' nem ismerték eléggé, tehát a lényeges népi értékek sosem kerültek be a felülről induló üzenetekbe. Mindemellét

már ekkor is volt persze olyan rejtett második társadalom, amelyik titokban fenntartotta a formákat is, de erről is csak keveset tudunk, legyen szó az itthon maradó arisztokráciáról, nagy-vagy kispolgárságról.

- *Mi meddig csurgott?* A totalitárius társadalom természetének megfelelően *kényszerekben, sokkokban*, a 'felettes ént' kényszerűen erősítő korlátozásokban, tiltásokban igen sok minden érkezett el a társadalom valamennyi tagjához. Hogy ezeknek mennyire volt csak neurotizáló és mennyire civilizáló hatásuk, ez ismét további kutatások kérdése. A neurotizáló, betegítő hatásokról valami keveset már tudunk néhány szociológus és kivált pszichiáter vagy mély-lélektan kutató írásaiból, Juhász Pál (1963) téves tagokra vonatkozó kutatásától kezdve az előző rendszer utolsó éveiben írt, vagy már mai visszatekintő elemzésekig¹³. A civilizációs hatásokról még ennyi rögzített ismeretünk sincs, pontosabban az a gyanúm, hogy a többség úgy gondolja, hogy ilyenek nem lehettek. Én azonban úgy sejttem, hogy - noha általában 'felülről induló kezdeményezéssel' - sok olyan folyamat is elindult, amelyek civilizáló hatásúak voltak éppen a szó előbbi, értékmentes, azaz 'tökenyújtó' értelmében. Itt látok lényeges különbséget a II. világháború előtthöz képest, főként két metszetben.

Az *egyik* metszet az emberi érintkezési viszonyok vertikálisból horizontálisabbá válása nemek, társadalmi csoportok, felnőttek és gyerekek között. Ezeknek paradigmája a feudális illetve aszimmetrikus megszólítások sorozatos változása (amelyről már többször írtam, pl. 1982). Az önözés-magázás-tegezés, a testtartásban is kifejeződő meghajló alázat ugyancsak horizontálisabb viszonyokká alakultak. Hogy mindez mennyire volt csak az ideológiák által kikényszerített forma, s mennyire egy valóságos modernizációs folyamat tartalmi eleme, azaz *mennyire vált habitussá*, ezt a jövő fogja megmutatni. Minthogy itt nem 'szocializmus-specifikus' mozzanatról, hanem európaias modernizálódásról van szó, a habitusváltozás nem szükségszerű. Ehhez a változás-sorozathoz tartozik a nők helyzetének radikális módosulása, amelyet ma ugyan tagadni illik, de azért ez a történet sem ilyen egyszerű. Furcsa, itt nem kifejtendő paradoxon, hogy a 'paternalista' jóléti állam mindenütt, azaz nyugaton is 'patriarchális', nő-ellenes is volt, visszavonulása mégis többet, és főleg gyorsabban árthat a nőknek, mint a férfiaknak.

A *másik* metszet nyilvánvalóan a fokozatosan mindenkit átfogó kötelező nagy állami rendszerek, a mindenkire kiterjedő egységes óvoda és általános iskola, a növekvő befogadóképességű közép-és felsőfok, az egységes egészségügy és társadalombiztosítás, a munkaviszonyok jelentős átalakulása. Ezekhez járult a lakáshelyzet, az utak stb. jelentős javulása; a monetarizálódás terjedése. Mindezek az intézmények számos pozitív és negatív vonasukban hasonlítottak nyugati megfelelőikhez. Az alapvető különbség a rendszer politikai lényegéből fakadt, az 'értük-de-kizárólag-nélkülük' antidemokratikus politikai gyakorlatából, abból, hogy a rendszer az ellátásokat a pártállam 'ajándékaiként' állította be, amelyek alakításához vagy kontrolljához az érintetteknek semmiféle közük sem lehetett.

¹³ A rendszerváltás előtti tanulmányok közül Szerdahelyi Edit és Szalai Júlia, a maiak közül Eröss Ferenc, Göncz Kinga, Virág Teréz írásai jutnak eszembe.

Hathatott-e, amit a társadalomra rákényszerítettek?

Ezek alapján a kérdés az, hogy lehetett-e mindennek olyan integráló és civilizáló hatása, mint nyugaton. A hatás *gyengébb* kellett hogy legyen, legalább három okból. *Egyfelől*, mert az antidemokratikus politika miatt sokkal kevesebb volt az interakció az intézményt létrehozó állam és a használók között. Márpedig ha nincs lehetőség részvételre, akkor az intézmény kevésbé az ‘enyém’, s ezért az általa sugallt minták is kevésbé hatnak. *Másfelől* túl rövid ideig tartott az az időszak, amikor a nyugdíj vagy az egészségügy tényleg a közé lettek (nagyjából 1975 után jutott el a legtöbb rendszer a közel-univerzalitásig). *Harmadszor* pedig, épp a II. világháború előtti helyzet miatt, a leginkább lent lévők és a sugallt-elvárt civilizációs normák között túl nagy volt a távolság. Hiába próbált az óvoda kézmosásra, testi higiénára nevelni, ha az otthonok nem kis százalékában még 1980-ban sem volt fürdőszoba. Ráadásul egy sor intézmény - kórház, iskolai napközi - olyan szegényes volt, hogy aligha nyújtott mintát, illetve az óvodát követő iskolatípusokban olykor egyáltalán nem voltak megfelelő civilizatórikus feltételek és elvárások.

Ennek ellenére mégis lehetett civilizatórikus hatás, és ennek is több okát látom. Fontosnak tartom, hogy épp a jóléti intézmények nem érték az embereket ‘sokkszerűen’. Egy sor intézménynek volt valóságos előzménye is, politikai követelésekben megjelenő előképe is (Petrák, 1978). Az iskolát, kórházat, egészségügyi ellátást, nyugdíjat, fizetett szabadságot, tisztas családi pótlékot nem idegenkedve és ellenségesen fogadták (mint az egypárt rendszert vagy a beszolgáltatást), hanem régi vágyak megvalósulásaként. Máig meglep, hogy az 1962-ben végzett rétegződés vizsgálatnál, amely végülis csak 15 évvel követte 1945-öt, mennyire megváltozott még a legelesettebb rétegek ‘habitusa’ is a gyerekek iskolázását tekintve. Szinte senki nem akart segédmunkást vagy parasztot a gyerekekből (ami még érthető), és roppant nagy volt azok aránya, akik maguk iskolázatlanok voltak, de a gyerekek közép- vagy főiskolát szántak volna¹⁴.

A monetarizálás hatása is külön tanulmányt igényelne. Bizonyosra vehető, hogy a saját fogyasztásra termelés, illetve a közvetlen munka-és termékcsere szélesebb körű maradt, mint nyugaton - nem csak a mezőgazdaságban, hanem például a lakásépítésben is. A szó szoros értelmében vett piacgazdaság elvileg nem létezett - de a termelés struktúrája mégis teljesen átalakult: az autarchiák csökkentek, a vásárolt áruk köre nőtt. A kenyérre való gabonát nem kellett ‘az újig’ beosztani, és a falusi téli ellátatlanságtól kevésbé kellett félni. A (mindegy, hogy ál vagy igazi) teljes foglalkoztatás először heti, kétheti, majd havi fizetést jelentett. Ami különösen lényeges, hogy a hatvanas évek közepétől a parasztság túlnyomó többségénél is havi rendszerességgé vált a pénzjövedelem. A rendszeres pénzbeni fizetések és pénzbeni társadalmi ellátások teljesen megváltoztatták a pénzhez és a pénzbeni cserekereskedelemhez való viszonyt. Bizonyos készségek - például a számolás és a pénz egész hónapra való beosztása - általánosultak. Megváltozott az emberek időhöz való viszonya - a természethez igazodásból gyárhoz, munkakezdéshez

¹⁴ A hetvenes évektől a vágyak igazodni kezdtek a valószínűségi okság realitásaihoz. Ez azonban másik, ma is folytatódó történet.

igazodás lett. A relatív jobb-lét tervezhetővé tette a jövőt. Igaz, hogy óriási önkiszákmányolással és magánerővel, de házat, kiskertet, Trabantot terveztek és szereztek, mert biztosnak látszott a jövedelemforrás, sőt, még a nyugdíj is elégségesnek látszott e megszerzett színvonal megtartásához. Mindez, mint már említettem, egyazon érem két oldalaként egyszerre 'kényeztetett' és civilizált - csakúgy, mint nyugaton.

Összefoglalva azt állítom, hogy az *'államszocializmus'* legegységesebb pozitív hozadéka a nyugat-kelet közötti civilizációs szakadék csökkentése, a *'lent'* valamelyes felzárkóztatása a *'fenthez'*. Ebben óriási szerepe volt az állami rendszereknek, intézményeknek, a foglalkoztatáspolitikától az óvodán keresztül a nyugdíjig. Többek között ezért sem osztom a koraszülött jóléti államról szóló tézist. *Mennyivel lennének jobbak a piacgazdaság követelményeihez vagy az Európai Unióhoz való csatlakozásunknak az esélyei, ha nem lett volna e koraszülött?*

4. És mi fog történni, ha az állam visszavonul - Keleten és Nyugaton egyaránt?

Az eddigiek és továbbiak látszólag azt sugallják, hogy legalábbis Nyugaton a civilizációs folyamat egyirányú volt. Ez nyilvánvalóan nem igaz. Noha csak egy lábjegyzet erejéig, de Elias már megemlíti a harmincas években írt műben, hogy 'a civilizációs folyamat a külső veszélyek állandóan fokozódó korlátozásával zajlik. ... (ám) a civilizált viselkedés páncélja igen hamar szétpattanna, ha valamiféle társadalmi változás nyomán ismét akkora bizonytalanság, a veszélyek olyan kiszámíthatatlansága törne ránk, mint egykor...' (1987:832). A forradalmak, társadalmi kalamitások, háborúk, járványok, válságok és aztán egészen különleges módon a fasizmus illetve bolsevizmus mindig a legkülönbözőbb de-civilizáló hatásokkal jártak¹⁵. Legkönnyebben nyilván a formák sérülnek - a légó-pincében nem öltözünk át a vacsorához. Ám végzetes helyzetekben, amikor a túlélésről van szó, a civilizációs 'felettes én' is elenyészhet, ha az „ölj, vagy megölnek” a túlélés parancsa¹⁶. Hipotézisként az is megfogalmazható, hogy minél mélyebben gyökeresedett meg a 'felettes én', annál nehezebb (volt) az anti-civilizáció rémségeihez alkalmazkodni. Ezért voltak és maradtak a Radnóti Miklósok sokszorosan kiszolgáltatottak - és nem gyengeségből vagy gyávaságból.

Egy újabb decivilizációs folyamat bekövetkezése - akár egyes nemzetállamok szintjén, akár globális szinten - nem kizárt. Az ilyen Cassandra-víziók alapja az a feltételezés, hogy a nagy globalizációs poszt-modern világ-projekt - amelyről többek között Soros György világsajtót bejárt cikke (1997) szól - tovább hódít, illetve hogy mások mellett Magyarország is követi a sokak által javallt receptet a hazai és nemzetközi piac korlátainak lebontásáról, s egyben az állam civilizáló funkciótól való visszavonulásáról. Ez nem jelenti az állam eltűnését, esetleg még gyöngülését sem. Inkább alapvető funkció-váltás megy végbe, egy történelmi folyamat megfordításával.

Az állam korai 'rendőri' és szabályozó szerepe az új feltételek mellett is megmarad, sőt, erősödhet, hiszen a tartós munkanélküliséggel¹⁷, a kiilleszkedéssel, a jóléti rendszerekből való kiszorulással, az egyenlőtlenségek növekedésével szaporodnak a 'rászorulók. A később kialakult integratív szolgáltató-jóléti rendszerek viszont gyengülnek vagy teljesen lebomlanak. Tehát nem a korábbi logika érvényesül, amikor minderre első renden a jó helyzetűek védelmében volt szükség. Ha a szituáció hasonló, de a reakció eltérő, akkor nehéz más érvet találni, mint hogy a gazdagok ma kevésbé félnek a szegényektől, kevésbé tartják őket veszélyesnek és veszélyeztetőnek, és kevésbé van rájuk szükség, mint korábban. A számos lehetséges ok közül néhányat (hipotézisként) megemlítek:

¹⁵ Most van keletkezõben egy, a de-civilizáció kérdéseit középpontba helyező irodalom, amelyre itt csak utalhatok (Mennel 1990, Duclos 1993, Fletcher 1995).

¹⁶ Több tér kellene annak megvilágításához, hogy ez a felfogás miben különbözik el az idézett szociál-darwinista közlítéstől.

¹⁷ Egy újabb elemzés szerint a fejlett országokban a munkaerő akár nagyobb fele is feleslegessé válhat (Martin und Schumann, 1996).

- A szegények, sőt, nyomorultak száma nő, de valóban kevésbé veszélyesek, mint elődeik, mert (a hagyományos munkásság fogytával) nem szerveződnek, s olyan atomizáltak, hogy nem is szervezhetőek. Maga a segítyezés kifejezetten atomizáló és a szegényeket egymással szembe fordító társadalomtechnika - szemben a szolidarisztikusabb társadalombiztosítással, ami ellen viszont frontális támadás indult.

- A szegények a korábbinál jobban elszigetelhetőek társadalmilag is, területileg is. A modern közlekedés mellett a gazdagok negyedei már akár milyen messze lehetnek a nyomornegyvedektől; a kollektív intézmények - iskola, kórház - szegregálódnak; a preventív orvoslás is fejlődik. Így a szegények valamivel kevésbé veszélyeztetők, legalábbis higiéniailag.

- Lassan kialakulnak a gazdagok gettói, amelyeket körülvehetnek elektronikusan védett falakkal, vagy/és külön megfizetett őrző-védő szolgálatokkal, s ezzel valamelyest csökken a szegényekkel szembeni veszélyérzet. De azért az ember nem élhet mindíg a gettóban, a közbiztonság a gazdagoknak is fontos. Ezért az erős rendőrség iránti igény megmarad, sőt nő - ez esetben háttérbe szorítván a minimális állam ideológiáját.

- Mindemellett még a korábbi politikák gazdasági motivációja is gyengül. A társadalmi folyamatok egyre többeket szorítanak ki a piacról munkavállalóként is, vásárlóként is. Munkavállalóként nem kellene senkinek. Szaporodik azok száma, akikre - ahogy Castel felidézi - 'nincs szüksége e világnak'. És úgy tűnik, hogy fogyasztóként sem fontosak. Mintha a keynesiánus belső piacot és keresletet növelő gazdaságpolitika a gazdagodással és világpiaci nyitással 'okafogyottá' válna: *az új piacnak a hazai szegényekre egyszerűen nincs szüksége*, van helyettük más kereslet a jobbmódú emberek vagy gazdagabb országok piacain.

Ha valami igazság van abban, amit a civilizációs folyamatról - az ezt kikényszerítő nyomásokról és következményekről - végiggondoltunk, továbbá abban, hogy e folyamathoz hatékonyan hozzájárult a csak rendőr-államból újraelosztást és jóléti szolgáltatások biztosítását is felvállaló közhatalom, akkor *a folyamat megfordításának következménye nehezen lehet más, mint egy de-civilizáló, vagy anti-civilizációs folyamat. Ez azonban a fenti logika szerint - legalábbis kezdetben - nem a társadalom egészét, 'csak' leszakadásra ítélt 30-50 százalékát fogja érinteni, őket viszont mélyen és sok oldalról.*

A folyamat végiggondolható a 'felületesebb' szokások oldaláról, arról, ahogyan kés-villa-tisztálkodás- WC használat¹⁸, a promiszkuitást kerülő szexuális gyakorlatok a körülmények nyomására eltűnhetnek, ha nincs villa, nincs WC, és nincs magán-tér. Mindez a hajléktalanoknál tragikus gyorsasággal bekövetkezik, de másokat is fenyegethetnek ilyen események. És végiggondolható e folyamat

¹⁸ Tudom, hogy illetlenség ilyesmiről beszélni, de időnként mégis sokaknak végig kellene gondolniuk, mit is jelent egy korábban 'civilizált', ma is városban tengődő hajléktalan ember számára az a fizikai kinnal is járó pszichikai megálatztatás, amikor nem tudja hol szükségét végezni. Az egyébként anyagi hasznát tekintve valószínűleg értelmetlen kórházi, ezen belül pszichiátriai ágyszám csökkentéssel sikeresen kezdünk felzárkózni ahhoz az USAhoz és Angliához, ahol a hajléktalanok számát a kórházakból kiszórt pszichiátriai betegek jelentősen felduzasztották.

mélyebben, a másokkal, világgal, jövővel, önmagunkkal kapcsolatos habitusok (önkorlátozások, felettes én) szempontjából.

A globalizálódó világban nálunk is, másutt is különösen rossz a helyzet korábbi kalamitásokhoz képest: a fent említett habitusok - változó mértékben, de - kialakultak, *csak ésszerű alkalmazásuk feltételei sokszerűen megszűntek*. A habitus ezt követően előbb-utóbb nagy valószínűséggel elsorvad, de egy olyan folyamat során, amelyet *külön veszteségként* kell megélni. (Ismeretes, hogy milyen fájdalmasan szenved el egy nyugdíjas, ha egyszerre csak nem képes tovább fizetni a gázszámlát.) Ha a habitus kevésbé gyökeresedett meg, mert a stabil élet túl rövid ideig tartott (mondjuk, a cigányok egy részénél), akkor a de-civilizáló folyamat gyorsabb is, talán kevésbé fájdalmas is, de hatása - a társadalmi követelményekhez való alkalmazkodásra képtelenség és ennek nem megfelelő felismerése - még tragikusabb lehet.

Ha a de-civilizációs folyamatra vonatkozó sejtéseim csak félig is igazak, akkor a további - most már utolsó - kérdés az, lehetséges-e, hogy e folyamat csak a társadalom rosszabb helyzetű felét érintse? Azt hiszem, igen is, nem is. A felületi civilizatorikus vonások a fent-lévőknél a végletekig erősödhetnek - étel-ital-ruha-illat-izlésük a végtelenségig raffinálódhat, ugyanúgy, mint egymás közötti érintkezési szokásaik. De ha a növekvő szegénységgel és de-civilizáltsággal egy országban (vagy egy földtekén?) fognak élni, akkor érzelmi háztartásuk súlyos eldurvulása, de-civilizálódása várható. Olyan habitusoknak kell a privilegizáltak szűkebb vagy szélesebb rétegeinél kialakulniuk, amelyek révén rezzenéstelenül elviselik a hajléktalan, éhező, ellátatlan beteg látványát, a sötét és hideg lakásokban élők tudatát, a bevándorlókkal-menekültekkel szembeni durván nem-civilizált eljárásokat¹⁹, s mindezt természetesnek, megváltoztathatatatlannak, alkalmasint a szegények saját hibájából-bűnéből adódónak tartják. *A mások szenvedése iránti önfelmentő érzéketlenség lesz a civilizált lét feltétele.*

Nem biztos, hogy ez az európai civilizáció igazi öröksége.

¹⁹ Nem beszélve a jövőt elemésztő környezetpusztításról, a fundamentalizmusok felerősödésével járó új holocaust veszélyekről (pl. Duclos 1993), amelyekről szintén nem vehetünk tudomást (látszat)nyugalmunk veszélyeztetése nélkül.

Hivatkozások:

- Ariès, P. (1973) *L'enfant et la vie familiale sous l'Ancien Régime*. Seuil.
- Badie, B. 1987, La pensée politique vers la fin du XVIe siècle: héritage antique et médiéval. In: Ory.
- Baldwin, P. (1990) *The politics of Social Solidarity. Class Bases of the European Welfare State 1875-1975*. Cambridge University Press, Cambridge, New York
- Bourdieu, P, et A. Sayad (1964) *Le déracinement. La crise de l'agriculture traditionnelle en Algérie*. Éditions de Minuit, Paris
- Bourdieu, P. Hatalmi mező, értelmiségi mező és osztályhabitus. In: Huszár T. szerk. 1975. *Korunk értelmisége. Értelmiségelméletek - értelmiségvizsgálatok*. Akadémiai Kiadó
- Bourdieu, P.(1978) *A társadalmi egyenlőtlenségek ujratermelődése*. Gondolat, v
- Bourdieu, P. and L. J.D. Wacquant (1992) *An Invitation to Reflective Sociology*. The University of Chicago Press.
- Boyer, R. and D. Drache (1996) *States Against Markets. The limits of globalization*. Routledge, London and New York.
- Braudel, F. (1986) *L'identité de la France. Les hommes et les choses*. Arthaud-Flammarion, Paris
- Castel, R. (1995) *Les métamorphoses de la question sociale. Une chronique du salariat*. Fayard, Paris.
- Chevalier, L. (1958) *Classes laborieuses et classes dangereuses à Paris pendant la première moitié du XIX siècle*. Plon, 1958.
- *The Columbia Encyclopedia*, Fifth edition, 1995, Houghton Mifflin
- Cornia, G.A. ed. (1997, megjelenés alatt) *Transitions and Gender in the Former Socialist World: Market Reforms, Wome and Work*. UNU-WIDER.
- Duclos, D. (1993) *De la civilité. Comment les sociétés apprivoisent la puissance*. Éditions de la découverte, Paris.
- Elias, N. and J. L. Scotson (1994) *The Established and the Outsiders*. Sage Publications, London, Thousand Oaks, New Delhi.
- Elias, N.(1987) *A civilizáció folyamata*. Gondolat, Budapest
- Elias, N.(1991b) *The Society of Individuals*, Blackwell. Oxford.
- Elias, N.(1996) *Du temps*. Librairie A. Fayard, Paris
- Eötvös József (1902) *A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az álladalomra*. I -III. Révai. Testvérek Irodalmi Intézet R.T. (Eredeti megjelenés évei 1851 és 1854.)
- Ferge, Zs.(1974) *Az iskolarendszer és az iskolai tudás társadalmi meghatározottsága*, Akadémiai Kiadó, Budapest
- Ferge Zs., (1982) *Társadalmi ujratermelés és társadalompolitika* (Social reproduction and societal policy), Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- Ferge, Zs.(1994) Szabadság és biztonság. 2000, 1994. augusztus
- Fletcher, J. (1995) Towards a Theory of Decivilizing Processes. *Amsterdams sociologisch Tijdschrift*, jrg.22. nr.2. okober 1995. pp. 283-297
- Flora, P. and A. Heidenheimer, eds. *The development of Welfare States in Europe and America*, Transaction Books, 1981.
- Freud, S. 1982) Rossz közérzet a kultúrában. In: *Esszék*. Gondolat Kiadó, Budapest
- Freud, S. (1986) *Bevezetés a pszichoanalízisbe*. Gondolat Kiadó, Budapest
- Galbraith, J.K.: *Money: Whence It Came, Where It Went*. Houghton Mifflin, 1975
- Galbraith, J.K.(1992) *The Culture of Contentment*. Houghton-Mifflin
- Geremek, B. (1987) *La potence et la pitié. L'Europe et les pauvres du moyen age à nos jours*. Gallimard, Paris
- Gombár Cs. (1996) Az Allgemeines Krankenhaus születése. In: Tausz-Várnai.
- *Handbuch der Europäischen Wirtschafts-und Sozialgeschichte*, több kötet. Klett-Cotta, Stuttgart (több kiadási év)
- Hatzfeld, H.: *Du paupérisme à la Sécurité Sociale*. Paris: Librairie Armand Colin, 1971.

- Hill, M. (1976) *The State, Administration and the Individual*, Fontana/Collins, Glasgow
- Juhász P. (1963) A falusi betegek neurózisának kórokai. *Ideggyógyászati Szemle*, 1963. 17.sz.
- Kecskeméti, K. (1994) 'Le compromis de Léopold II. avec la Hongrie.' *Revue de la Bibliothèque Nationale de France*, no.1. 27-35.
- Le Goff, J. (1985) *L'imaginaire médiéval*. Paris: Éditions Gallimard
- Martin, H. P, Schumann, H. (1996) *Die Globalisierungsfalle. Der Angriff auf Demokratie und Wohlstand*. Rowohlt Verlag
- Marris, P. (1996) *The Politics of Uncertainty*. Routledge, London and New York.
- Mennell, S, 1990. Decivilising Processes: Theoretical Significance and Some Lines of Research. *International Sociology*, vol.5. no. 2. pp.205-223
- Ory, P. (sous la direction de) *Nouvelle histoire des idées politiques*, Pluriel, 1987.
- Petrák K. (1978) *A szervezett munkásság küzdelme a korszerű társadalombiztosításért*. Táncsics, Budapest
- Rimlinger, G. V. (1974). *Welfare Policy, Industrialization in Europe, America and Russia*. John Wiley, New York.
- Snooks, G. D. (1996) *Exploring the Sources of Global Change*. Routledge, London and New York
- Soros, G. (1997) The Capitalist Threat. *Atlantic Monthly*, January 1997.
- Swaan, A. de (1988) *In Care of the State: Health Care, Education and Welfare in Europe and the USA in the Modern Era*. Polity Press/Oxford University Press/New York. (Az oldalszámok az 1987. évi sokszorosított kiadást követik.)
- Swaan, A. de (1990) *The Management of Normality. Critical essays in Health and Welfare*. Routledge, London and New York
- Szerdahelyi E. (1987) Magyar társadalmi változások, szociális trauma, pszichoanalízis, Kézirat, Budapest.
- Szücs J. (1983) *Vázlat Európa három történelmi régiójáról*. Magvető. Budapest
- Tausz K.-Várnai Gy. szerk. (1996) *Rejtőzködő jelen*. Hilscher Rezső Szociálpolitikai Egyesület, Budapest
- Thompson, E.P.(1980) *The Making of the English Working Class*. Penguin Books, London.